

Hoezo nieuw ouder worden? *

Ten geleide

Jan Baars

Om te beginnen valt er wat uit te leggen. Aangezien mensen sinds mensenheugenis ouder worden, is niet onmiddellijk duidelijk, waarom er gesproken zou moeten worden van een 'nieuw' ouder worden. Dit *nieuwe* toont zich wellicht het duidelijkst in de kwantitatieve dimensies van het ouder worden: het is nooit eerder in de geschiedenis voorgekomen dat *zoveel* mensen als 'ouderen' buiten de centrale maatschappelijke domeinen worden geplaatst waar de 'normale' volwassenen zich ophouden (arbeid, actieve politiek en dergelijke) en dat zo velen in die situatie nog zo *lang* leven. Dat laatste heeft ook iets te maken met het merkwaardige verschijnsel dat de leeftijd waarop mensen door de samenleving als 'oudere' worden bestempeld, in de laatste decennia drastisch is verlaagd; iets wat hier nog uitvoeriger aan de orde zal komen.

De samenlevingen die met deze ontwikkelingen worden geconfronteerd, staan voor een enorme uitdaging die vele aspecten heeft, waarvan het financiële er slechts één is: inderdaad van groot belang, maar meestal overbelicht. Minstens zo belangrijk is het ontwikkelen en vormgeven van een inspirerende cultuur waarin de *beperkingen*, maar ook de *mogelijkheden* van het ouder worden

een goede plaats krijgen. In dat kader dient er bijvoorbeeld ook meer aandacht besteed te worden aan de verschillen tussen mannen en vrouwen en aan de culturele verschillen in visies op ouder worden en zorg. ⁽¹⁾

De nieuwe situatie vraagt om een gedifferentieerd begrip, waarin minstens enkele belangrijke benaderingen worden onderscheiden die meestal teveel door elkaar heen lopen. Ik heb voorgesteld om het gebruikelijke, brede begrip van 'ouder worden' als volgt uiteen te leggen. ⁽²⁾ Het eerste proces dat hier een rol speelt, is het bereiken van een hogere *kalendarleeftijd*. Daarvan dient een tweede proces te worden onderscheiden, namelijk biologische processen van *veroudering*: veranderingen in lichamen die reeds relatief lang (in termen van de levensverwachting van de soort) geleefd hebben. Het derde proces betreft het 'ouder worden' in specifieke zin waarmee ik doel op de manieren waarop mensen hun verdere levens leiden, nadat ze door de samenleving als 'ouderen' zijn bestempeld. Omdat het bij dit laatste gaat om een mogelijk zeer langdurig proces, stel ik tevens voor om deze term 'ouder worden' te gebruiken in plaats van traditionele statische uitdrukkingen als 'ouderdom' en 'oude dag'.

Dat deze processen worden onderscheiden, betekent overigens niet dat ze niet met elkaar samen kunnen hangen, maar alleen door ze te onderscheiden kunnen massieve *generalisaties* over ouderen aan het wankele gebracht worden. Dergelijke massieve generalisaties bestaan vooral uit geponeerde dwangmatige verbanden tussen leeftijd en (met name cognitieve) verouderingsprocessen, waardoor degenen die ouder zijn dan een bepaalde leeftijd op andere, niet-'normale' en niet altijd respectvolle wijze bejegend worden. Deze generalisaties zijn fnuikend voor de noodzakelijke speelruimte van degenen die hun leven willen blijven leiden, ook nadat ze tot oudere zijn bestempeld.

Het proces van ouder worden heeft ook een eigen betekenis, aangezien het te maken heeft met het *omgaan met* veroudering en eindigheid. Deze dimensie wordt schromelijk onderbelicht vergeleken met de medisch-biologische *veroudering* die centraal staat in de 'ouderenzorg' en de gemakkelijk calculeerbare *leeftijden* die centraal staan in de demografisch onderbouwde financieringsmodellen. Aangezien zowel 'veroudering' als 'leeftijd' op zichzelf geen normatieve inhoud hebben, maar inhoud en betekenis moeten krijgen vanuit ideeën omtrent 'menselijk leven', zijn het juist onuitgesproken of ondoordachte beelden over *ouder worden* die sturend zijn, zonder dat ze als zodanig worden gethematiseerd. Aandacht voor het proces van *ouder worden* biedt ook pas de mogelijkheid om een respectvolle plaats in te ruimen voor individuen, hetgeen noodzakelijk is, aangezien het menselijk ouder worden alleen in sociaal gesitueerde *individuen* plaatsvindt. Al zijn processen als geboren worden, leven en sterven enerzijds zo algemeen dat ze altijd en overal vastgesteld, gemeten en opgeteld kunnen worden, anderzijds vinden ze nooit in het algemeen plaats; statistieken zijn altijd de optelsommen van hetgeen gebeurde voor bijzondere personen. Het ouder worden opvatten als het levensproces van individuen maakt het tevens mogelijk om naast de optredende veranderingen en verschillen ook

de onderlinge verbondenheid en continuïteit van menselijke levens, door verschillende fasen heen, te blijven zien. Deze continuïteit werd ook uitgedrukt in de naam van de op 4 september 2006 aan de Universiteit voor Humanistiek gehouden conferentie 'Leven is ouder worden'. Er mogen dan geleidelijk veranderingen (waarbij nog open blijft welke dat zijn) optreden bij mensen die ouder worden, dat maakt hen nog geen vreemden die alleen nog vanuit hun eigen merkwaardige eigenschappen te begrijpen zouden zijn.

Ouder worden komt dan ook veel beter en rijker tot uitdrukking in levensverhalen dan in leeftijden; het *leven in de tijd* is veel omvattender dan het leven in de chronologisch gemeten tijd van de leeftijdsgetallen.⁽³⁾ Het is tekenend dat gesproken wordt over iemand die veertig, 65 of 86 'is'. Ook demografische en epidemiologische statistieken zijn wetenschappelijke constructies, maar deze worden vaak als minder academisch gezien dan benaderingen die aandacht vragen voor zinnijkere benaderingen van tijd, zoals levensverhalen. Een goed voorbeeld hiervan wordt gegeven door mevr. Van Oerle, die in haar interview in dit nummer van het *Tijdschrift voor Humanistiek* opmerkt dat de relativering van chronologische leeftijd 'een beetje academisch' is, aangezien we 'ook weten dat je als je negentig bent, je geen veertig meer bent' en 'we kunnen niet eeuwig leven'. Dergelijke verschillen tussen 'veertigjarigen' en 'negentigjarigen' veronderstellen statistische samenhangen tussen leeftijden enerzijds en beperkingen of kwalen anderzijds die voor beleid misschien noodzakelijk zijn, maar juist ook zeer academisch en abstract zijn. Het is typerend voor veel denken over ouderenbeleid dat het berust op abstracte generalisaties waarvan men vervolgens meent dat ze de nuchtere alledaagse werkelijkheid weergeven. De chronologische tijd is weliswaar onontbeerlijk voor de temporele coördinatie van handelingen of gebeurtenissen en dus ook voor beleid en organisatie, maar is veel minder van belang voor het zinvol begrijpen van individuele levens dan meestal

wordt verondersteld. Ook het besef van het 'niet eeuwig kunnen leven' is geen besef dat we te danken hebben aan de chronologische tijd, maar aan pogingen om iets te begrijpen van het menselijk leven *in of als* een eindige tijd. Of een leven nu vier jaar duurt, of 44 of 104 jaar: het blijft eindig en daarmee is een tijdsperspectief geïntroduceerd dat niet begrepen kan worden vanuit de chronologische tijd. Overigens verwijzen ook leeftijden naar individuen en vinden we alleen in individuele lichamen verouderingsprocessen, maar de daarbij toonaangevende benaderingen gaan aan de individualiteit voorbij, omdat ze, deels terecht, zoeken naar generaliseerbare inzichten. Bij het denken over ouder worden gaat het juist ook over *individualiseerbare* inzichten: inzichten die individuen over zichzelf te denken geven en die ze op *hun* wijze invullen, aanvullen of bestrijden. Zij moeten ook zelf omgaan met datgene waarmee ze worden geconfronteerd.

De constructie van de 'ouderen'

De bestempeling tot 'oudere' wordt voltrokken op grond van de (kalender)leeftijd van de betrokkenen: 'ouderen' zijn degenen die de 'normale' leeftijd hebben overschreden, in een *plus* zijn gegaan die duidt op een *tekort*. Het gaat daarbij niet steeds om dezelfde leeftijden. Op de arbeidsmarkt varieert de maximale leeftijd van normale personen al geruime tijd rond de 45 jaar; wie ouder is, valt al snel in de categorie van de 'oudere werknemer'. Ouderenbonden als de ANBO hanteren de vijftigjarige leeftijd als het moment waarop men lid kan worden van de bond en volgens de wet treedt de ouderdom in als iemand 65 jaar is geworden.

De *versnelde* bestempeling tot 'oudere' vloeit voort uit de manier waarop grote organisaties (overheden, ondernemingen en dergelijke) proberen om hun functioneren te reguleren met behulp van personeelsbeleid dat zich richt op *leeftijden*. Het gaat hier dus vooral ook om de betekenis die iemands leeftijd heeft in het kader van, bijvoorbeeld, het

reduceren van personeelslasten in moeilijke tijden. Leeftijden van populaties, of het nu gaat om personeelsbeheer of bevolkingspolitiek, lenen zich goed voor calculaties waarmee ook nog de indruk gewekt kan worden dat men democratisch ('zonder aanzien des persoons') te werk gaat.

Er wordt echter tegelijkertijd verondersteld dat het overschrijden van een bepaalde leeftijd het gedrag of de kwaliteiten van de betrokkenen in negatieve zin zal veranderen. Degenen die in een plus-categorie terechtkomen, lopen het gevaar dat hun hele persoon en al wat ze doen of ervaren, 'verklaard' kan worden door hun te hoge leeftijd. Een belangrijk probleem bij het nieuwe ouder worden is dat indelingen naar leeftijdscategorie (of het nu gaat om vijftig plus of 85 plus) dominant worden ten opzichte van de individuele personen. Zij verdwijnen achter hun leeftijden, terwijl mensen al ouder wordend juist door hun immer unieke levensgeschiedenis steeds meer van elkaar gaan verschillen. Dat laatste kan bijvoorbeeld zichtbaar worden gemaakt in de levensverhalen. Al eerder werd gesteld dat deze een *tijd van leven* verwoorden die een eigen recht heeft naast de *chronologische* tijd waarmee leeftijden worden gemeten. Maar voor de noodzaak om de precies meetbare chronologische tijd te relativiseren zijn ook nog andere argumenten aan te voeren, aangezien dit tijdsperspectief vooral gebruikt wordt om allerlei situaties gedurende de levensloop 'efficiënt' in te delen, hetgeen op vele plekken (van studiemodules tot arbeidstaken en zorgverrichtingen) steeds weer botst met de *specifieke* tijd die nodig is om datgene waar het eigenlijk om gaat goed tot zijn recht te laten komen. Deze *chronologische regulering* doet zich met name voor in het domein van de organisaties op het terrein van onderwijs, arbeid of zorg en rukt van daaruit als tijdsdruk en tijdsgebrek op in de leefwereld van de primaire relaties, hoewel leeftijd daar soms minder belangrijk lijkt te worden. ⁽⁴⁾

Hoewel tallozen op de arbeidsmarkt al veel eerder op onaangename wijze met hun te

hoge leeftijd worden geconfronteerd, is de overgang naar de 65-jarige leeftijd in het bijzonder van belang, omdat de overheid zich daarna verantwoordelijk stelt voor een basisinkomen van hen die nu officieel de 'ouderdom' binnentreden. Dat zich hier een nieuwe situatie aandient, zal niemand zijn ontgaan, gezien de discussies in de media van de laatste jaren. Het nieuwe is vooral dat die vele langer levende mensen meer geld gaan kosten dan voorheen. Daardoor rijzen vele nieuwe vragen: Is de AOW wel te handhaven? Moet ze niet (verder) gefiscaliseerd worden? Kunnen de pensioenen wel op peil blijven? En verder: Is de ouderenzorg in de toekomst nog te betalen? Hoe lang blijven al die ouderen wel niet leven, wat gaat dat wel niet kosten en wie zal dat betalen? Het zijn vooral *budgettaire* zorgen die de toon zetten in deze discussies die daarom de neiging hebben om eenzijdig te gaan over de financiële aspecten van deze onderwerpen. ⁽⁵⁾

In welke zin kunnen we spreken van langere levens?

Er heeft zich een belangrijke verandering voltrokken ten aanzien van de levensverwachting van mensen in rijke landen zoals Nederland, en deze verandering zal zich naar verwachting verder doorzetten. Kort gezegd: de levensverwachting bij geboorte is meer dan verdubbeld sinds het tijdstip dat deze in Nederland voor het eerst werd geregistreerd. In 1861 was de levensverwachting voor mannen bij geboorte iets meer dan 36 jaar en tegenwoordig benadert ze de 76 jaar, voor vrouwen zijn die leeftijden respectievelijk 38 en 80 jaar. Dit blijkt uit de volgende tabel:

Historische overlevingstafels naar leeftijd en geslacht

		Onderwerpen	Levensverwachting in jaren
Geslacht	Leeftijd	Periode	Jaar
Mannen	0	1861-1865	36,46
		1901-1905	49,35
		1951-1955	70,69
		1996-2000	75,18
Vrouwen	0	1861-1865	38,24
		1901-1905	52,21
		1951-1955	73,38
		1996-2000	80,51

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2006-08-25

Dit is een indrukwekkende ontwikkeling, aangezien we op grond van gegevens uit de historische demografie gevoeglijk aan kunnen nemen dat de levensverwachting in alle eeuwen die aan deze meting voorafgingen, niet veel hoger is geweest dan rond het midden van de negentiende eeuw. Wanneer we vragen naar de redenen voor deze enorme toename, kunnen we niet verwijzen naar evolutionaire ontwikkelingen van de menselijke soort, want in dat verband spelen 150 jaar geen enkele rol van betekenis. De toename kan alleen maar veroorzaakt zijn door een verbetering van de levensomstandigheden, waaronder vooral ook het terugdringen van de kindersterfte.

Dit laatste maakt een verdere precisering nodig, aangezien de zojuist gepresenteerde resultaten op een onduidelijke manier mede beïnvloed zijn door deze drastische reductie van de kindersterfte. Daardoor is de gemiddelde levensverwachting bij geboorte immers gestegen, zonder dat volwassenen zoveel langer zijn gaan leven. Dat er bij de bestrijding van de kindersterfte een grote vooruitgang heeft plaatsgevonden, kan gelukkig moeilijk ontkend worden, maar dit is niet de enige ontwikkeling die in dit verband van belang is. Dat blijkt uit de volgende tabel die de levensverwachting laat zien van dege-

nen die de kindertijd ruimschoots achter zich hebben gelaten:

Historische overlevingstafels naar leeftijd en geslacht

		Onderwerpen	Levensverwachting in jaren
Geslacht	Leeftijd	Periode	Jaar
Mannen	19,5	1861-1865	39,99
		1901-1905	45,92
		1951-1955	54,17
		1996-2000	56,43
Vrouwen	19,5	1861-1865	40,71
		1901-1905	47,33
		1951-1955	56,2
		1996-2000	61,62

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2006-08-25

De jonge volwassenen met een leeftijd van ongeveer twintig jaar hadden in 1861 een zodanige levensverwachting dat zowel de mannen als de vrouwen gemiddeld 60 jaar oud werden. Tegen het einde van de vorige eeuw hebben de mannelijke twintigjarigen echter een totale levensverwachting van 76 jaar, de vrouwen van 81 jaar. De conclusie moet zijn dat de kindersterfte niet alleen verminderd is, maar dat mensen gemiddeld ook langer leven, met name ook een veel langer leven *als oudere* leiden.

Voor een groeiend deel van de bevolking is de levensloopfase van *ouder worden* een realiteit geworden: er zijn nog vele levensjaren te verwachten, nadat men door de samenleving als 'ouder' is bestempeld. Toen de Europese sociaal-democraten van de negentiende en twintigste eeuw streden voor de invoering van een ouderdomspensioen voor de arbeiders dat zou beginnen rond de 65-jarige leeftijd, was het duidelijk dat de overgrote meerderheid daar niet van zou profiteren. Maar toen in Nederland, waar ook in dit opzicht alles wat later gebeurt, in 1957 de AOW werd ingevoerd, was de levensverwachting inmiddels zodanig dat het ouder-

domspensioen al voor wat meer mensen een realiteit kon worden.

In de internationaal vergelijkende demografie is inmiddels gedocumenteerd dat de maximale levensverwachting in de hoogst scorende landen sinds 1850 steeds met ongeveer 25 procent (voor vrouwen) en twintig procent (voor mannen) is toegenomen. Deze ontwikkelingen zijn opvallend continu, des te meer omdat in de laatste decennia voortdurend in officiële documenten naar voren werd gebracht dat nu toch echt de hoogst haalbare levensverwachting was behaald, die vervolgens toch weer werd doorbroken. ⁽⁶⁾ De hoogste levensverwachting bij geboorte hebben volgens de laatste metingen de Japanse vrouwen, namelijk meer dan 85 jaar. ⁽⁷⁾ Nederland is hier overigens al lang geen koploper meer, vooral niet waar het om de levensverwachting voor mannen gaat.

Op het belang van dergelijke overzichten valt veel af te dingen. Ten eerste moet benadrukt worden dat dergelijke nationale gemiddelden eigenlijk maar matig interessant zijn; de *spreiding* naar verschillende bevolkingsgroepen en de achtergronden bij de verschillen zijn bijvoorbeeld veel belangrijker. Zelfs in het relatief egalitaire Nederland blijken degenen die alleen lager onderwijs hebben gehad, tien tot vijftien jaar eerder dan hogeropgeleiden (HBO en universitair) last te krijgen van chronische ziekten. Ook de sterftekansen vertonen volgens gegevens van het CBS aanzienlijke verschillen: mannen met een lagere opleiding leven respectievelijk bijna vijf jaar korter dan hun seksegenoten met een hogere opleiding. In het perspectief van het ouder worden zijn dit zeer grote verschillen in resterende levensverwachting. ⁽⁸⁾ De gemiddelde *leeftijd* van overlijden die zo centraal staat in vele demografische overzichten, is echter met name van belang voor overheden en pensioenfondsen die levenslang voor pensioenen moeten zorgen, terwijl het voor de meeste betrokkenen er vooral ook om gaat *hoe* we leven, niet alleen hoe lang dit duurt. De tabellen laten ten slotte ook niet zien *hoeveel* mensen hogere leeftijden zullen

halen. Juist dit is in relatieve zin enorm toegenomen: in 1950 waren er 771.000 65-plussers in Nederland (7,7 procent van een totale bevolking van iets meer dan tien miljoen), naar verwachting zullen er in 2010 bijna 2,5 miljoen 65-plussers zijn (vijftien procent van een bevolking van 16,5 miljoen); in 2040 meer dan vier miljoen (meer dan 23 procent van een bevolking van 17,4 miljoen).

Wat ik hier met deze tabellen wil aantonen, is dat er in de Nederlandse samenleving op basis van haar op leeftijden georiënteerde levensloopconstructie een zeer belangrijke en langdurige *nieuwe* levensfase is ontstaan van *ouder worden*, die zoals reeds gezegd, inzet, nadat men door de samenleving als *oud of oudere* is bestempeld. Uiteraard kwam het in het verleden steeds voor dat mensen oud werden, maar daarbij ging het niet om relatief grote aantallen. De dood was voor mensen van alle leeftijden veel dichterbij. Wie oud mocht worden, beschouwde dit als een uitzonderlijke zegen of een voorrecht. Nu zeer velen daadwerkelijk als 'oudere' de mogelijk langdurige levensfase van het ouder worden ingaan, valt op hoezeer het nadenken over de betekenis daarvan is achtergebleven. Er werd in het verleden veel nagedacht over de dood en deze traditie heeft niets aan betekenis ingeboet voor het eindige mens zijn. Maar het ouder worden werd als 'ouderdom' eenzijdig gezien als voorbereiding op de dood, hetgeen niet meer goed aansluit bij de huidige realiteit waarin velen nog tien, twintig, dertig, veertig jaar te leven hebben, nadat ze door de samenleving tot 'oudere' zijn bestempeld. De term *ouder worden* lijkt niet alleen adequater dan traditionele, statische aanduidingen als 'ouderdom' (de officiële terminologie volgens de *Algemene Ouderdoms Wet*) of 'oude dag' (zoals in de *Fiscale Oudedags Reserve*), omdat met die aanduidingen het mogelijk *langdurige* en *gedifferentieerde* karakter van deze nieuwe levensfase onvoldoende recht wordt gedaan, maar ook omdat de actieve betrokkenheid bij het eigen leven wordt verwaarloosd.

De Paradoxen van de Jongere Oudere

(A) *Langer leven maar eerder oud genoemd worden*
Aangezien het dalende geboorteniveau, de zogenaamde *ontgroening*, al voldoende zorgt voor een onevenwichtige opbouw van de bevolking, zou je verwachten dat geprobeerd wordt om juist de ouderen zoveel mogelijk bij de samenleving te betrekken. Pas recentelijk wordt getracht om de wettelijke leeftijdsgrens tussen de werkende en de niet meer werkende oudere bevolking enigszins te openen, zodat degenen die ouder zijn dan 65 jaar, maar nog (gedeeltelijk) willen blijven werken, die mogelijkheden krijgen. Overigens is ook de algemene verplichting om door te moeten werken *na* deze leeftijd niet zinvol, gezien de grote verschillen in (over)belasting en ontwikkelingsmogelijkheden die alleen al bestaan binnen een categorie als 'ambtenaren'; ook hier kan 'leeftijd' niet het laatste woord zijn. Maar de laatste 25 jaar hebben juist in het teken gestaan van een *verlaging* van de leeftijd waarop iemand tot de ouderen wordt gerekend, waarmee het aandeel 'ouderen' in de bevolking nog onevenwichtiger is geworden en het ouder worden een nog langere levensfase is geworden.

Tegen het einde van de jaren '70 ontstaat in verschillende landen, maar in Nederland het meest extreem ⁽⁹⁾, een trend tot vervroegde uittreding uit de arbeid, via VUT-regelingen en vooral via de beruchte WAO-route. Het merkwaardige is dat in wetenschappelijk onderzoek en beleidsnota's deze vervroegde uittreding direct werd omgezet in een vervroegde bestempeling tot 'oudere'. Op grond van een traditionele associatie tussen *niet meer werken* en tot *oudere* verklaard worden, werden degenen die met allerlei financieringsconstructies na hun vijftigste of 55-ste van de arbeidsmarkt werden gehaald, 'ouderen' genoemd, terwijl deze term voorheen sloeg op mensen die minstens 65 jaar oud waren. Ondanks dat de categorisering van mensen als 'vijtig-plussers' of '55-plussers' geen andere dan een budgettaire herkomst ⁽¹⁰⁾ had, omdat het hier ging om dege-

nen die in moeilijke economische tijden het duurst waren als werknemer, werden de betrokkenen eigenschappen toegedicht die met hun verouderingsproces te maken zouden hebben. Er is inmiddels veel genuanceerd onderzoek verricht waaruit blijkt dat de inmiddels ingesleten negatieve generalisaties omtrent de 'oudere werknemer' geen hout snijden. Dit alles heeft deze beeldvorming echter nauwelijks kunnen inperken.

Integendeel. Ook al zijn de gesubsidieerde vervroegde uitredingsroutes inmiddels grotendeels afgesloten, worden mensen nog steeds tot de *ouderen* gerekend, wanneer ze vijftig of 55 jaar oud geworden zijn. De ouderenbonden en ouderenbeurzen doen graag mee aan deze ruime definiëring die immers hun achterban aanmerkelijk vergroot. We zien hier een merkwaardig fenomeen: een *versnelde* maatschappelijke veroudering van mensen die gemiddeld juist langer leven dan ooit tevoren het geval was, waaruit afgeleid zou moeten worden dat hun veroudering in de zin van hun resterende levensverwachting juist *langzamer* verloopt. En deze versnelde maatschappelijke veroudering gaat nog verder. Eind augustus 2006 meldde het Centrum voor Werk en Inkomen dat ouderen nog maar moeilijk aan het werk komen, terwijl de werkloosheid nu snel minder wordt; en 'ouderen', zo gaat het bericht verder, 'zijn tegenwoordig al 45-plussers'.⁽¹¹⁾ Het gaat hier dus geenszins om werknemers die ontzien moeten worden, omdat ze bijvoorbeeld dertig jaar lang overbelastend werk hebben verricht, maar om werkzoekenden die louter op grond van hun *leeftijd* als '45-plussers' te oud worden bevonden.

Hier ontstaat de eerste gedaante van de *Paradox van de Jongere Oudere*: mensen zijn gemiddeld langer gaan leven, maar worden juist op jongere leeftijd tot de 'ouderen' gerekend. Daarmee wordt de levensfase van het ouder worden met tien tot twintig jaar vervroegd en neemt het aandeel 'ouderen' in de samenleving enorm toe: nu hebben we geen 2,5, maar bijna 5,8 miljoen 'ouderen'

(vijftig-plussers) op een totale bevolking van 16,5 miljoen. Een derde van de bevolking, de helft van alle volwassenen, behoort tot de 'ouderen'. Het enige wat ze met elkaar gemeen hebben, is hun *'plus-status'*: ze zijn ouder dan een bepaalde leeftijd. Ervan uitgaande dat deze categorie getroffen wordt door een plotseling toeslaand verouderingsproces, circuleren er in de media allerlei serieus bedoelde berichten over hetgeen 'vijftig-plussers' of '55-plussers' (nog steeds of juist niet meer) zouden 'willen', 'menen' of 'kunnen'. Een beeldvorming die op verbijsterende wijze serieus genomen wordt. Het lijkt allemaal vergezocht of zelfs volkomen belachelijk, maar het is een bittere werkelijkheid voor degenen die werkloos zijn geworden en op de arbeidsmarkt met deze depreciërende beeldvorming worden geconfronteerd.

Een bedenkelijke indeling van de levensloop

Ondertussen is een bedenkelijke constructie van de levensloop ontstaan. Terwijl enerzijds mensen langer leven en ook vaak zeer lang gezond blijven, is de leeftijd waarop ze als 'oudere' van de arbeidsmarkt worden uitgesloten zodanig verlaagd dat de 'normale' maatschappelijke volwassenheid ernstig is ingekort. Door langer durende opleidingen komt een groot deel van de jongeren niet voor hun twintigste levensjaar op de arbeidsmarkt en wanneer ze 45 jaar oud zijn geworden, komen ze al in de problemen; zeker als ze werkloos worden en de schaduw van de 'oudere werknemer' over hen heen valt. Na deze 25-jarige periode van 'normale' volwassenheid wordt het uitzicht op een leven als 'oudere' geopend dat even lang of zelfs twee keer zo lang kan duren. De keerzijde van deze bizarre levensloopconstructie is dat de zogenaamd 'normale' volwassenheid extreem onder druk komt te staan. In een relatief kort aantal jaren moeten een zelfstandig bestaan worden opgebouwd, carrière worden gemaakt, kinderen opgevoed en moet gezorgd worden voor een goed inkomen voor

de rest van het lange leven. In deze problematische levensloopindeling is een structurele wanverhouding van op elkaar volgende *overbelasting* en *onderbelasting* ontstaan die negatieve effecten heeft voor beide partijen. De 'normale' overbelaste volwassene wordt geconfronteerd met ontspannen overwinterende senioren die niet veel ouder zijn dan hij, terwijl bij de geïnspireerd werkende oudere werknemer gevoelens ontstaan van niet gewaardeerd en zelfs afgedankt te worden. En wanneer de 'normale' volwassene na twintig tot dertig jaar overbelasting plotseling verschijnselen van *burn out* heeft, wordt ter verklaring gewezen naar de hogere leeftijd in plaats van naar de zeer langdurige overbelasting.

Tegelijkertijd is dit een bedenkelijke introductie van het ouder worden. Ten *eerste* worden louter op grond van het bereiken van een bepaalde *leeftijd* verouderingsproblemen gesuggereerd, ongeacht of ze aanwezig zijn. Aangezien relatief lage leeftijden al problematisch worden gevonden, verdwijnen mensen die nóg ouder zijn helemaal buiten beeld. In opinieonderzoek wordt dan ook niet meer gevraagd naar de meningen van degenen die ouder zijn dan zeventig of 75 jaar.

Ten *tweede* wordt het ouder worden eenzijdig als aftakeling gezien en miskend dat er ook waardevolle kwaliteiten en kwalificaties verworven kunnen worden.

Ten *derde* ontstaan gemakkelijk gevoelens van resignatie of zelfs rancune ten opzichte van de samenleving die hem of haar voortijdig afdankt.

Ten *vierde* wordt door de 'onbetaalbaarheids'-discussies over de vergrijzing een uitzichtloze toekomst geschetst van ondergebracht te worden in voorzieningen waarvoor te weinig tijd, geld en aandacht beschikbaar zijn.

Aan deze maatschappelijke verouderingscursus kan weinig inspiratie ontleend worden om beter om te gaan met de problemen, beperkingen en mogelijkheden van het ouder worden, ook al worden de pensioenen op peil gehouden. En dit terwijl het om een

zeer groot en groeiend deel van de samenleving gaat. Het nieuwe ouder worden vraagt daarom ook om een inspirerende cultuur van ouder worden, waarin dit wordt verbonden met mogelijke groei in inzicht en ervaring, voortgaande betrokkenheid en verantwoordelijkheid. De inspiratie lijkt echter vooral in tegengestelde richting te worden gezocht.

De Paradoxen van de Jongere Oudere

(B) Ouder worden, maar jong blijven

Er vindt een intrigerende wisselwerking plaats tussen enerzijds het streven om ouderen zo snel mogelijk buitenspel te zetten en anderzijds het opkomen van een commercieel circuit dat als doel heeft (de kapitaalkracht van) de ouderen zoveel mogelijk aan zich te binden. Bij afwezigheid van een positief beeld van ouder worden wordt het stigma van onvermogen dat aan hen kleefte aan alle kanten gecompenseerd door de markt van anti-veroudering, die de illusie verkoopt van jong te blijven en er jong te blijven uitzien tot je erbij neervalt. ⁽¹²⁾ De klaaglijke toon over de minder presterende 'oudere werknemer' maakt plaats voor lofzangen op hetgeen ouderen allemaal nog kunnen of in elk geval kunnen kopen. Het ouder worden wordt gevuld met hapklare avonturen en commerciële verjongingspakketten.

Op zichzelf is dat misschien nogal onschuldig: wat kan er tegen zijn als mensen zich daardoor beter gaan voelen? Een mogelijk principieel bezwaar tegen deze 'anti-verouderingsindustrie' is dat de illusie wordt gecultiveerd dat beperkingen en lijden niet bij het leven horen, maar het resultaat zijn van een slecht levensmanagement, van een verkeerde aanpak van problemen die uiteindelijk te beheersen zijn. Het is hetzelfde eenzijdige onafhankelijkheidsideaal dat aanleiding geeft tot de overspannenheid van de 'normale' volwassenheid en depreciatie van zorgzaamheid, dat maatgevend is voor het 'succesvol' of jong ouder worden. Een cultuur die het 'jong blijven' idealiseert, staat in elk

geval op gespannen voet met de verouderingsprocessen die onvermijdelijk doorgaan, ook al bestrijken ze mogelijk een groter aantal jaren. Wie zich met dit abstracte jong-blijven identificeert, zal te negatief staan ten opzichte van de onvermijdelijke veranderingen. Het handhaven van zelfrespect en het bereiken van een verzoening met de optredende veranderingen zullen dan moeilijker worden dan strikt nodig is. Meer inzicht in verouderingsprocessen en technologie in ruime zin kunnen enerzijds een belangrijke bijdrage leveren om onze levens te verbeteren, maar anderzijds kunnen ze ook verleiden tot de illusie dat de toenemende kwetsbaarheid waarmee ouderen geconfronteerd worden, ontstaat uit een verkeerde omgang met processen die uiteindelijk te beheersen zijn.

Het is een kwetsbaarheid die *eigen is aan het menselijk leven* die zich toespitst gedurende het ouder worden. De tragische kanten van het leven blijken moeilijk te accepteren en te hanteren te zijn, in een cultuur die nog steeds beheerst wordt door een mythisch visioen van totale beheersing.⁽¹³⁾ De redenen voor deze verwarring hebben niet alleen iets met ouder worden te maken, maar hebben een veel bredere strekking: uiteindelijk lopen de pogingen om het leven te beheersen tegen grenzen aan. Daarom zou het ouder worden juist van groot belang kunnen zijn voor de verdere ontwikkeling van de samenleving: omdat ze een school kan zijn in de levenskunst van het *omgaan met onbeheersbaarheid en eindigheid*.⁽¹⁴⁾ De cultuur van de beheersbaarheid heeft moeite met het ouder worden en het valt te vrezen dat degenen die het meest aan deze grenzen en dit falen herinneren in deze cultuur geen respectabele plaats krijgen. Ze worden liefst zoveel mogelijk uit het zicht samengebracht op plaatsen waar ze efficiënt in leven gehouden worden. Ondanks dat *blijven* ze deel uitmaken van de samenleving en roepen deze vanuit hun verborgenheid ter verantwoording.

Aan ouderen valt in de huidige situatie een pioniersrol toe. De uitgedijde levensfase

van het ouder worden is een niet eerder vertoond fenomeen en er zijn weinig inspirerende voorbeelden waaraan de ouderen zich kunnen spiegelen, dus valt er veel te ontdekken; ook of juist in een leven dat niet voortdurend onder de druk van prestatie en concurrentie staat. Deze ontdekkingstocht zal vele gedaanten kunnen hebben die samenhangen met de zich ontwikkelende levensverhalen. Aangezien niet te verwachten is dat de levensverwachting weer drastisch zal teruglopen, is deze verkenning ook voor toekomstige generaties van belang. Vandaar dat meer aandacht voor de gedifferentieerde ervaringen met ouder worden instructief en stimulerend kan zijn voor degenen die nog jong zijn, maar mogelijk ook lang zullen leven zonder daarop voorbereid te zijn.

Nieuw ouder worden: nieuwe vragen

Daarmee zijn enkele belangrijke begripvolle kaders en maatschappelijke ontwikkelingen inzake het 'nieuwe ouder worden' aangegeven. In de volgende bijdragen gaat initiatiefnemer *Wout van Doornik* in op het Gilde Amsterdam dat ontstond als inspirerend antwoord op de situatie aan het begin van de jaren '80, toen vijftig-plussers met al hun ervaring en competenties al te vroeg aan de kant werden gezet. Het onvermogen om adequaat te reageren op deze nieuwe realiteit wordt verwoord in de verbazing over de vraag naar manieren waarop deze ouderen nog zouden kunnen worden ingezet: 'Men had er nooit over nagedacht, men kon zich niet voorstellen dat men deze mensen zou kunnen inschakelen.' Een fascinerende Gildegeschiedenis speelt zich af tussen dit 'liever geen ouderen' en de groeiende vraag naar hun competenties.

Vervolgens interviewt Michael Kerkhof de voorzitter van de themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer, *mevr. Van Oerle - van der Horst*, naar aanleiding van het rapport van deze commissie 'Lang zullen wij leven'. Ook hier blijkt dat belangstelling voor de grote veranderingen die de samenle-

ving als gevolg van het nieuwe ouder worden zal ondergaan, verre van vanzelfsprekend is. Het ontbreekt al jaren aan integraal ouderensbeleid en vooral aan een visie op de samenhang van de departementaal versnipperde aandacht. Het valt te prijzen dat de Tweede Kamer het initiatief heeft genomen tot dit rapport waarin een begin wordt gemaakt met het verwoorden van een breed gedragen politieke diagnose.

Joop Belderok geeft een korte analyse van het overheidsbeleid ten aanzien van de vermaatschappelijking van de ouderenzorg waaruit voortvloeit dat er tegenwoordig geen nieuwe verzorgingshuizen meer worden gebouwd. Vervolgens geeft hij een overzicht van de belangrijkste alternatieven zoals Woonzorgcomplexen, Woonzorgzones, Domotica en Groepswonon als alternatief voor het afdelingswonen. Voor de beantwoording van de vraag, hoe de minder vitale ouderen in de toekomst ondersteund kunnen worden door vitale ouderen, verwijst hij naar het door Baars voorgestelde model van leeftijdsintegratie waarin naast de ouderenzorg ook de *ouderen-voor-ouderenzorg* een uitdrukkelijk erkende rol kan spelen.

Hans Becker gaat in op ontwikkelingen binnen de institutionele zorg waarbij hetgeen traditioneel 'verpleeghuiszorg' wordt genoemd, is opgenomen in het perspectief van 'levensloopbestendig wonen' dat door Humanitas wordt gerealiseerd in Rotterdam. De interdepartementale versnippering waar mevr. Van Oerle het over heeft, uit zich ook in de talloze protocollen die over de institutionele zorg worden uitgestrooid, maar een verkeerde indruk geven van datgene waar het eigenlijk om gaat: het bevorderen van welzijn en geluk.

Harry Kunneman sluit aan bij de door Baars geanalyseerde 'Paradoxen van de Jongere Oudere' en vat deze op als uitingen van een intern verscheurd moderniseringsproces. Terwijl de zoektocht van Baars gericht is op het verwoorden van zinvolle perspectieven voor het huidige ouder worden die als zodanig *even* kritisch staan tegenover systeemcontexten *als* tegenover empirische leef-

werelden, laat Kunneman de fundamentele spanning tussen systeem en leefwereld zien in een empirisch gedocumenteerde analyse van recente ontwikkelingen in de thuiszorg. Daarin wordt duidelijk dat de spanningen tussen deze beide domeinen andersoortige, min of meer (on)georganiseerde situaties in het leven roepen waarop deze spanningen worden afgewenteld en waarin ze, zo goed en kwaad als dat gaat, hanteerbaar worden gemaakt. Zijn boeiende analyse eindigt met de belangrijke constatering dat 'zowel aan de kant van de systemen als aan de kant van de leefwereld *eigen* hulpbronnen voor menselijkheid en eigen aanknopingspunten voor onmenselijkheid, onverschilligheid en geweld te vinden zijn'. Hierbij rijst de vraag, of er niet een breder perspectief wordt verondersteld waarin de gehanteerde *normatieve* bepalingen zoals (on)menselijkheid en dergelijke worden gebruikt en ontwikkeld, zonder dat deze exclusief met *empirisch* voorkomende systemen of leefwerelden als hun *eigenheid* verbonden kunnen worden. De hele problematiek van het nut, de dominantie of de waardevolheid van systemen in hun samenwerking met leefwerelden ontstaat immers alleen, doordat er mensen in het geding zijn die in deze spanningsvelden 'tot hun recht' en 'op verhaal' (enzovoort) moeten kunnen komen. In die zin lijkt een *normatief* perspectief van een menselijke leefwereld funderend te blijven voor een kritische beschouwing van systemen, zonder dat deze zich *uiteindelijk* kunnen beroepen op of verschuilen achter hun systemische eigenheid.

Vanuit het Platform Humane Zorg (Noord) schetst *Bas van der Sijde* de conceptuele fundamenteen van een nieuwe aanzet die de vastlopende zorg voor ouderen in Nederland wil doen kantelen in een door humane waarden gestuurde richting. De formulering van deze humane waarden in verhouding tot de verschillende domeinen en sporen die in de zorg een rol spelen, laten zich lezen als een 'bericht onderweg' van een belangrijke vernieuwing.

Peter Derkx geeft tenslotte een informatief en nuchter overzicht van verschillende para-

digma's van levensverlenging die zich in de laatste jaren vooral in de Verenigde Staten hebben gepresenteerd. Ook hij laat de ambivalentie zien die gelegen is processen als 'medicalisering' of zelfs in het presenteren van processen als zijnde 'natuurlijk'. In de context van zijn bijdrage wordt 'ouder worden' opgevat als 'veroudering', terwijl het voor kwesties als medicalisering of pathologisering juist veel uit zou kunnen maken of het gaat om veroudering of om ouder worden.

Prof. dr. Jan Baars is bijzonder hoogleraar Interpretatieve Gerontologie bij de Universiteit voor Humanistiek en universitair hoofddocent Filosofie van de Mens- en Maatschappijwetenschappen aan de Universiteit van Tilburg.

Noten

* Een eerdere en kortere versie van deze tekst is op 4 september 2006 gepresenteerd op het symposium 'Leven is ouder worden' in de Janskerk te Utrecht.

- (1) Het *gender* perspectief is hier ook van belang, omdat levensloopindelingen traditioneel vrijwel altijd werden georganiseerd met de man (kostwinner) als uitgangspunt, terwijl vrouwen onder de ouderen een meerderheid vormen, zeker waar het om hogere leeftijden gaat. Zie voor een kritische feministische invalshoek het werk van Carroll Estes, bijvoorbeeld 'Critical Feminist Perspectives, Aging and Social Policy', in: Jan Baars, Dale Dannefer, Chris Phillipson & Alan Walker (red.), *'Aging, Globalization and Inequality: the New Critical Gerontology'*, Baywood, New York, 2006. Aan oudere allochtonen (en hun toekomst) is in Nederland lange tijd weinig aandacht besteed. Er verscheen in 2004 eindelijk een SCP-rapport: *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*.
- (2) Jan Baars, 'Ouderen, veroudering en goed ouder worden', in: *Tijdschrift Geestelijke*

Verzorging' 8, februari 2005, p. 24-34.

- (3) Dat betekent, ten overvloede, niet dat chronologische tijd geheel onbelangrijk of onnodig zou zijn. Zie hiervoor het derde hoofdstuk uit Jan Baars, *'Het Nieuwe Ouder Worden'*. *Ouder worden: leven in verschillende tijden*; en Jan Baars, 'A Triple Temporality of Aging: Chronological measurement, personal experience and narrative articulation', in: Jan Baars & Henk Visser (red.), *'Aging and Time. Multidisciplinary Perspectives'*, Baywood, New York, 2006.
- (4) Er bestaat een grote spanning tussen enerzijds een leefwereld waar moderne individuen zelf moeten kiezen en anderzijds organisaties waar ze tegen restricties aanlopen die weinig te kiezen laten. Zie hiervoor bijvoorbeeld de door Joep Dohmen en Frits de Lange uitgegeven bundel *Moderne levens lopen niet vanzelf*, Humanistics University Press, 2006.
- (5) Dit geldt zowel voor de voorgestelde rekenmodellen rond de *Quality Adjusted Life Years* (waarin wordt bepaald wat door kostbare medische ingrepen te verwerven extra levensjaren mogen kosten) als voor toekomstvisies. Uiteraard hebben de budgettaire zorgen alles te maken met politieke voorkeuren en gewenste ontwikkelingsscenario's. Recentelijk is de gebruikelijke 'Grote Budgettaire Zorgelijkheid' over de vergrijzing gelukkig ook binnen de kring van economische experts enigszins gerelativeerd door een advies van de Raad van Economische Adviseurs van de Tweede Kamer, getiteld *Vergrijzing is een verborgen zegen*.
- (6) Jim Oeppen & James W. Vaupel, 'Broken Limits to Life Expectancy', in: *Science*, Vol. 296, mei 2002.
- (7) *Abridged Life Table for 2003*, Ministry of Health, Labour and Welfare, Japan.
- (8) Zie bijvoorbeeld: Herten, L.M. van e.a., *Gezonde levensverwachting naar sociaal-economische status*, Leiden, TNO, 2002. Hoeymans, N. & Lucht, F. van de, 'Sterfte en levensverwachting', in: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning*,

- Nationaal Kompas Volksgezondheid*, Bilthoven, RIVM, 2004. Duin, C. van & Keij, I., 'Welvaartsongelijkheid in de jaarlijkse sterftekans', in: *Maandstatistiek van de Bevolking*, 2002 (2), p. 25-26.
- Campen C. van & Schellingerhout, R., 'Gezondheid en Zorg', in: *De Sociale Staat van Nederland*, Den Haag, SCP, 2005, p. 129-153.
- (9) Kohli, M. e.a. (red.), *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exit from the Labor Force*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- (10) Zie het eerste hoofdstuk van Jan Baars, *Het Nieuwe Ouder Worden* voor een bespreking van dit samenspel van technologische vernieuwing, bijscholing, investeringen en (pre)pensionering.
- (11) *NRC Handelsblad*, 29 augustus 2006. De FNV ziet zich genoodzaakt in 2000 een beleidsnota uit te brengen waarin de problemen van het 'Prettig werken na je veertigste' centraal staan. Zie ook:
- Melanie de Vrieze, 'Oud, eenzaam en veertig', in: *Vrij Nederland*, 20 juli 2004; www.40pluswerk.nl. Voor alle duidelijkheid: niet deze ondersteunende activiteiten zijn het probleem, maar de levenslooporganisatie die ze noodzakelijk maakt.
- (12) Robert Kastenbaum spreekt van 'terminaal jong zijn' in zijn naar aanleiding van Oscar Wilde's *The Picture of Dorian Gray* geschreven *Dorian Graying: Is Youth the only Thing Worth Having?*, Baywood, New York, 1995.
- (13) Baars, J., *De Mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de Vooruitgang*, SUA-Babylon-De Geus, 1987.
- (14) Zie hiervoor het laatste hoofdstuk van mijn boek *Het Nieuwe Ouder Worden. Paradoxen en Perspectieven van Leven in de Tijd*, Humanistics University Press, 2006.

In 1977 gaf de vereniging Humanitas een map met tien teksten over ouder worden uit. Deze map verscheen onder de titel 'Iedere tijd is leef-tijd' en was samengesteld in opdracht van de Jong Oud Trust ter bevordering van een ononderbroken levensloop, een door Humanitas ingestelde denk- en actiegroep. De tien teksten boden 'stof voor gesprekken over ouder worden in een samenleving waar het verleden heeft afgedaan en alleen de toekomst telt', vermeldde het omslag. Nadenken

en praten over het nieuwe ouder worden is dus ouder dan wellicht gedacht. De map 'Iedere tijd is leef-tijd' was voorzien tekeningen van Wim Boost. Wim Boost is wellicht beter bekend als de WIBO die jarenlang de linker-onderpagina van *De Volkskrant* sierde. In dit themanummer van het *Tijdschrift voor Humanistiek* over ouder worden zijn vijf tekeningen van Wim Boost opnieuw gebruikt. Dit gebeurt met toestemming van de weduwe van Wim Boost.